

הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות

השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי

אשר כהן

מספר חודשים לפני ביצוע תכנית ההתנתקות צלצל אליי קצין כוח אדם בצה"ל ושאל בדאגה אם אני עדיין עומד מאחורי ההערכה שכתבתי באחד המאמרים עוד בטרם נולד רעיון ההתנתקות, אודות תגובותיהם האפשריות של ציונים דתיים במקרה של עקירת יישובים. באותו מאמר הערכתי שהרוב המכריע מבין הציונים הדתיים "מקבלים את כללי המשחק של הדמוקרטיה הישראלית, ושבירתם של כללים אלה אינה עומדת על הפרק מבחינתם [...] הציבור הציוני הדתי מקבל ויקבל בעתיד הכרעות מדיניות שיתקבלו במסגרת כללי המשחק הדמוקרטי מכיוון שתכונתו המרכזית היא הפנמתם של ערכי החברה הישראלית, כולל אלה הנוגעים בדמוקרטיה ובמנגנוניה".¹

1 א' כהן, "דת ופטריוטיות בין השלמה לניגוד: חזונות ושברם בציונות הדתית", א' בן-עמוס וד' בר-טל (עורכים), פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת, תל אביב 2004, עמ' 468–469.

על רקע עיסוקו כקצין כוח אדם שהעריך את תרומתם של החיילים והקצינים הדתיים, הוא התעניין דווקא בשאלת דפוסי הגיוס העתידיים של הציונים הדתיים לנוכח תכנית ההתנתקות העולה על פסים מעשיים. באותה תקופה הלך וגבר השיח הציבורי סביב האפשרות לסירוב פקודה המונית ולגילויי אלימות במהלך ההתנגדות לפינוי. הבהרתי לו שאני עומד מאחורי הערכתי והזכרתי, כי כבר באותו מאמר ציינתי את קיומו של שיח ציבורי המתאפיין בהכללות גורפות חסרות כל אחיזה במציאות ביחס לציונות הדתית. עוד הוספתי, שלהערכתי לא יתחולל שינוי משמעותי בדפוסי הגיוס, וביקשתי ממנו להתקשר שוב לקראת חודש אוגוסט 2005, זמן ביצוע ההתנתקות.

בשיחה השנייה בינינו, מיד לאחר ההתנתקות, הודה אותו קצין שאכן לא ניכר שום שינוי משמעותי בדפוסי הגיוס לצבא, היינו נמשכה מגמת ההתגייסות של ציונים דתיים ליחידות לוחמות מסוגים שונים. למרות זאת הוא העריך בדאגה שעתה, לנוכח ביצוע ההתנתקות, יתחולל השינוי הגדול בדפוסי הגיוס לשירות צבאי משמעותי שאפיינו את הציונות הדתית מאז שנות התשעים. הבהרתי לו שלהערכתי לא יתחולל שינוי משמעותי וקבענו לשוחח שוב לאחר סיום גיוס מחזור חודש נובמבר, שלושה חודשים לאחר ההתנתקות.

בשיחה השלישית, בחודש נובמבר, הודה שוב שהערכתו התבררה רק באופן זמני והצביע בדאגה על האפשרות להתפתחותה של תופעת Aftershock שתבוא לידי ביטוי בגיוסים הקרובים. לאחר שהערכתו חזרה והתבררה פעם אחר פעם במהלך שנת 2006, ניסה בפעם האחרונה את כוחו בטענה שיש להמתין כמה שנים כדי לראות את התגובות המאוחרות יותר של הנוער הכתום שהיה בגיל התיכון, ושהיה כידוע חוט השדרה בפעילות של מתנגדי ההתנתקות.

למעלה מארבע שנים חלפו עד לכתיבת שורות אלו ורובו המכריע של הנוער הכתום כבר הגיע ועבר את גיל הגיוס. מחד גיסא, קשה להשיג נתונים רשמיים מדויקים לגבי דפוסי הגיוס למסלולים השונים בקרב ציונים דתיים, מכיוון שהצבא נזהר מספירת כיפות או לכל הפחות נזהר מפרסומם הפומבי של נתונים מסוג זה. מאידך גיסא, אף גורם רשמי רציני לא דיווח על שינויים משמעותיים בדפוסי הגיוס. סביר להניח ששינוי משמעותי מסוג זה היה מוצא את מקומו בשיח הציבורי בדרך זו או אחרת. מה שנותר בידינו הם הדיווחים הקבועים, החוזרים ונשנים, מטקסי הסיום של היחידות הלוחמות וקורסי הקצינים מהשנים האחרונות שאחרי ההתנתקות. אין מי שביקר בטקס סיום כזה או אחר ביחידות הלוחמות ולא ראה במו עיניו את ממות הכיפות הסרוגות. גם אם יש פה ושם הערכות שונות ביחס להיבט הכמותי, אין גורם

רציני אחד שלא יסכים על כך שמשקלם היחסי של הציונים הדתיים ברוב שדרות הפיקוד ובשורות הלוחמים ביחידות הקרביות גבוה במידה משמעותית ממשקלם היחסי באוכלוסייה.²

מה הביא את אותו קצין כוח אדם להעריך שוב ושוב שהעתיד צופן לנו שינוי משמעותי, שניתן לתארו כהתנתקות של הצעירים הציונים הדתיים מהרצון להתגייס לשירות צבאי משמעותי?

במאמר זה נטען שבעשור שלפני ההתנתקות, בעיקר מאז רצח רבין, הלכה והתבססה בשיח הציבורי לסוגיו השונים מערכת שלמה של הכללות גורפות וסטריאוטיפים, שציירה את הציונות הדתית באור שלילי ובעל פוטנציאל ממשי מסוכן לדמוקרטיה בישראל. חבילת הסטריאוטיפים כללה תכונות דוגמת הקצנה דתית, הקצנה פוליטית, פונדמנטליזם, משיחיות אקטיביסטית, פגיעה בשלטון החוק, סירוב פקודה המוני והפעלת אלימות מאורגנת בהיקף רחב עד כדי סיכונה הממשי של הדמוקרטיה בישראל. בקשר לכך יובהר שלא מדובר אך ורק בשיח הציבורי המתנהל באמצעי התקשורת, אלא גם בשיח הציבורי המתנהל במרחב של ספרות העיון והמחקר. על רקע זה אין להתפלא על השיח הציבורי השלילי הממוקד במשקלם הגבוה של הציונים הדתיים ביחידות השונות. לא מן הנמנע שגם רוב הדתיים היו חוששים מצבא שבו כשליש ויותר מהלוחמים ומהקצינים הם פונדמנטליסטים משיחיים קיצוניים שכל שירותם הצבאי מיועד להגשמת ציוניים דתיים משיחיים, המעדיפים את ציווי הרבנים על פני פקודות הצבא ומפקדיהם.

במאמר נתייחס למספר היבטים: בפתח המאמר תוצג תיאוריית המסגור (Framing) שבאמצעותה ניתן לנתח את השיח הציבורי העומד במוקד הדיון; לאחר מכן יוצג אופיו של השיח הציבורי הכללי על הציונות הדתית מאז רצח רבין, שישמש כרקע להבנת השיח הציבורי הממוקד יותר אודות דפוסי הגיוס והשירות הצבאי בציונות הדתית; לאחר מכן תוצג

2 ראו לדוגמה הערכות מסוף שנות התשעים S. A. Cohen, "Portrait of the New Israeli Soldier", <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue4/jv1n4a3.html>.

תמונת המציאות המגוונת של הציונות הדתית, המבהירה את הנתק בין הדימויים הנפוצים בשיח הציבורי ובין המציאות המתונה בהרבה.

תאוריית המסגור והשיח הציבורי

בדרך כלל קיימת נטייה לזהות את השיח הציבורי עם השיח המוגדר המתנהל באמצעי התקשורת. במאמר זה נרחיב את היריעה באמצעות השימוש במושג מחשבה ציבורית. יוסף גורני מתאר את המחשבה הציבורית כ"תופעה תרבותית [...] המנסה להסביר את המציאות ולכוון את מהלך התפתחותה [...] כליה הם בעיקר העיתונות, חלקה עממית אולם רובה עיונית, וגם ספרות". אלה שנוטלים בה חלק הם "אנשי רוח ואקדמיה גם אנשי ציבור". המחשבה הציבורית "משקפת קודם כל את הלכי הרוח ואת המגמות של העליות האינטלקטואליות והפוליטיות".³ יונה הדרי מתארת את כוחה של המחשבה הציבורית "ביצירת שפה ומינוח, דימויים וסמלים, החוזרים על עצמם".⁴ במאמר זה נתייחס אמנם גם לדוגמאות מהשיח התקשורתי אולם עיקרי הדברים יתייחסו לשיח הציבורי הרחב יותר כפי שהוא משתקף בספרות פובליציסטית, בעיון ובמחקר. הנחת המוצא היא שלספרות מסוג זה משקל משמעותי יותר מאמצעי התקשורת. אמנם קהל הקוראים מצומצם בהרבה, אך לספרים ולמאמרים מלומדים יש דימוי רציני בהרבה מאמצעי התקשורת, והקורא הממוצע מעניק להם חשיבות רבה מעצם היותם מאמרים וספרים.

תאוריות רבות מתחום התקשורת עוסקות, מזוויות ראייה שונות, בפער שבין המציאות כמות שהיא ובין המציאות החלקית, המקוטעת והמעוותת כפי שהיא מוצגת באמצעי התקשורת. הנחת המוצא של מאמר זה היא שתאוריות אלה, ובמיוחד תיאוריית המסגור, מתאימות במידה רבה לא רק לאמצעי התקשורת אלא גם לספרות עיון ומחקר, שלכאורה אמורה הייתה להוות חלופה מדויקת ורצינית יותר לאמצעי התקשורת.

3 ' גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית, תל אביב 1990, עמ' 14–15.

4 ' הדרי, משיח רכוב על טנק, תל אביב תשס"ב, עמ' 20.

בקרב החוקרים קיימת מידה רבה של הסכמה כי "מסגרות מדיה הן מסגרות פרשנות, שמעניקות משמעות לאירוע, ומציעות כיצד להבין את הנושא הנדון. הן מהוות עיקרון מארגן, שממקד את ההסתכלות על היבטים מסוימים של המציאות על חשבון היבטים אחרים".⁵ מסגור הוא בחירת היבטים של מציאות נבחרת והבלטתם בטקסט התקשורתי, ולעניינו גם בסוגי טקס אחרים, בדרך של קידום הגדרות משלהם לבעיה ייחודית, מתן פרשנות סיבתית, הערכה מוסרית או המלצה מועדפת.⁶ הבחירה במערכת מונחים מסוימת לתיאור קבוצה חברתית או מצב חברתי, מדיני או פוליטי, היא כלי הממסגר עבור הקורא את התמונה החדשותית. בהתייחס לשאלת מיעוטים בחברה, למשל השימוש במילים דוגמת "בעיה", "פצצה חברתית", מעצב בצורה סטריאוטיפית את הקבוצה הנבדלת מן הכלל וגוזר ממנה התייחסות חברתית.⁷ על הטכניקות המגוונות באמצעותן מתבצע המסגור נעמוד במהלך הדיון.

הציונות הדתית בשיח הציבורי לאחר רצח רבין

קבוצות אידאולוגיות מגובשות וקיצוניות מרכזות אליהן מטבע הדברים את תשומת הלב התקשורתית, הציבורית והמחקרית כאחד. אירועים קיצוניים, דוגמת הטבח שבוצע על ידי ברוך גולדשטיין ובוודאי רצח רבין, מחזקים מגמה זו באופן טבעי. אין בכונתו לטעון שהתופעות אינן קיימות ואינן מסוכנות, אלא שקיימת נטייה לכלול תופעות אלו כמאפיינות את ציבור המתנחלים כולו ובמקרים קיצוניים יותר אף את כלל הציבור הציוני הדתי. ההכללות מתבטאות לרוב בשתי טענות מרכזיות: ראשית, שהמחנה הציוני הדתי נתון רובו

5 ר' קמפף, "המדיום הוא המסר?" – הקשר בין רמת התחכום התוכני של סביבת המידע האישית לבין רמת התחכום הפוליטי בישראל", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2002, עמ' 47.

6 R. M. Entnan, "Framing: Towards Clarification of A Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, 43(4) (1993), pp. 51–58.

7 T. A. Van-Dijk, "Power and the News Media", D. L. Paletz (ed.), *Political Communication in Action*, Cresskill, N.J (1996), pp. 9–36.

ככולו להשפעה מכרעת של הרדיקליזם המשיחי ושל האקטיביזם הפוליטי הנגזר ממנו, ושנית, וגם זה לא תמיד זוכה להתייחסות, שקיים רק מיעוט קטן המתאפיין במתינות. חבילת מונחים הכוללת הקצנה דתית, הקצנה פוליטית, משיחיות רדיקלית, פונדמנטליזם, אי ציות לשלטון החוק, פוטנציאל סרבנות והגרוע מכול – אלימות, הופכת יחדיו למסגרת פרשנית שדרכה מתוארת ומפורשת הציונות הדתית והסכנה הגלומה בה.

גם אם רצח רבין הוא נקודת מפנה במגמת ההכללות הגורפות על הציונות הדתית, יש לציין שהיא ניכרה עוד קודם לכן. דוגמה בולטת ומפורסמת לכך היא ספרו הידוע של דויד גרוסמן, הזמן הצהוב, ספר רשמים בעקבות סיבוב ביש"ע שכלל ביקורים בהתנחלויות.⁸ באחד מתיאוריו על המתנחלים הוא מציין ש"כמעט שלא תמצא בבתיים ספרים, להוציא ספרי קודש"⁹, היינו יש לנו כאן עסק עם בורים חסרי השכלה כללית. טענת הבורות אינה סותרת את "חדר העבודה עמוס הספרים" של הרב יואל בן-נון,¹⁰ כיוון שהוא היוצא מן הכלל המלמד על הכלל. גרוסמן טורח להבהיר לקורא שעמוק בפנים גם בן-נון, המתון כביכול, הוא כמו כולם.¹¹ כדי שלא נטעה להתפתות ולחשוב על קיומם של הבדלים משמעותיים בין המתנחלים לגוונים, מציין גרוסמן בהכללה גורפת כי "קשה לי לשייך את האנשים הנעימים שפגשתי בעופרה למחזות העוועים של מזמרי 'עוצו עצה ותופר', אך אלה הם אותם אנשים".¹² גרוסמן מדגיש כי ראה את האנשים "בימי שלוותם [...] לא בעונת הייחום המשיחי שלהם. לא בשעה של 'מתח גאולה גבוה', אך הוא אורב בהם כל הזמן, כמחלה".¹³ אמנם מדובר כאן בהתייחסות מוגדרת לכאורה רק למתנחלים הציונים הדתיים, אך הזיהוי המובהק הקיים בחברה הישראלית בין מפעל ההתנחלות והציונות הדתית גורם להכללה, גם אם היא

8 ד' גרוסמן, הזמן הצהוב, תל אביב 1987.

9 שם, עמ' 39.

10 שם, עמ' 32.

11 שם, עמ' 40.

12 שם, עמ' 42.

13 שם, עמ' 43.

איננה מפורשת, על הציונות הדתית כולה. על כך העיר יאיר שלג בצדק כי "החזרה המתמדת על דימוי מסוים הצליחה לקבע אותו בתודעה הקולקטיבית, עד שאפילו סופר חד-עין כדויד גרוסמן שכפל אותו [...] מבלי להתחשב בעובדה שגם בעפרה, היישוב שבו ביקר לשם כתיבת ספרו, רוב התושבים נראים דומים הרבה יותר לישראלי הממוצע".¹⁴

הספר הם מפחדים של צביה גרינפילד נכתב תחת הטראומה של מחנה השמאל בעקבות ניצחון נתניהו בבחירות בשנת 1996. כאן כבר מבוצעת טכניקת ההכללה על כלל הציבור ולא רק על המתנחלים: "משנכשל הציבור הדתי-לאומי בניסיונו לסחוף את כלל הציבור לחזונו [...] נוספה לתחושת הניכור החריפה גם השאיפה העקשנית לכבוש את ישראל מבפנים [...] להשתלט על החינוך, על הצבא, על התקשורת, על כל ממסד אפשרי [...] רצח רבין היה מבחינה זו מעין אקט סמלי של מרד כנגד המערכות הקיימות וסירובן לקבל את התרומה הציונית הייחודית של הציבור הדתי-לאומי. העובדה שהרוצח היה תלמיד [...] של אוניברסיטה דתית יוקרתית [...] מעידה היטב על כך שהרצח לא ביטא את הלכי הרוח של שוליים סהרוריים אלא את כעסה של האליטה החדשה על כך שהאליטות הישנות אינן מתייחסות אליה ברצינות הראויה".¹⁵ אם הקורא עדיין לא הבין את הקשר הישיר הוא מובהר שוב ושוב באמירות דוגמת זו: "דרכם של הדתיים-לאומיים להכרה מחודשת בכוחם ובעוצמתם הרוחנית התנגשה אפוא בהוויה חילונית-מודרנית הזרה להם כליל, והסתיימה ברצח".¹⁶ בהמשך נראה אם ועד כמה אותה הוויה אכן זרה לציונות הדתית. הספר אף כולל תיאורים מדהימים ומופרכים מן היסוד על חיי היום-יום של הדתיים הלאומיים בכללותם: "כיום אין כמעט כינוס ציבורי או משפחתי בקרב החברה הדתית-לאומית שבו לא נאמרים דברים על בית המקדש ועל השאיפה והחובה לקומם אותו מהריסותיו".¹⁷ גם חוקרים

14 י' שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים 2000, עמ' 27.

15 צ' גרינפילד, הם מפחדים, תל אביב 2001, עמ' 24.

16 שם, עמ' 217.

17 שם, עמ' 89.

המצביעים על התגברות תופעת ההתעניינות בסוגיית המקדש רחוקים מרחק רב מטענות מופרכות כאילו מדובר בסוגיה שכל הציונים הדתיים עסוקים בה במפגשים משפחתיים.¹⁸

ראוי להתעכב מעט על אחת הטכניקות הנפוצות ביותר של מגמת ההכללות הגורפות: התייחסות לתופעה חברתית הנכונה מבחינה עובדתית רק לקבוצה קטנה יחסית, והכללתה של קבוצה חברתית שלמה במסגרת אותה תופעה. אכן אין ספק שקיימת עלייה הדרגתית בהתעניינות ובעיסוק בכל ההיבטים של הר הבית והמקדש בקרב קבוצה מוגדרת בציונות הדתית. גרינפילד, בצעד מרחיק לכת, מייחסת את התופעה לרובם המכריע לא רק של הכינוסים הציבוריים, כאילו אין כינוסים העוסקים בסוגיות שונות שהמקדש כלל לא מוזכר בהם, אלא אף של הכינוסים המשפחתיים. הפרכתו של התיאור קלה מאוד ואיננה דורשת מחקר. כל מה שנדרש הוא לשאול כמה ציונים דתיים על הכינוסים השונים שבהם השתתפו בשנים האחרונות.

הספר הבולט ביותר המייצג מגמה זו בקיצוניותה הוא ספרו של ספי רכלבסקי חמורו של משיח, המתאר את כל פלגי המחנה האורתודוקסי כנגרפים על ידי משיחיות הולכת ומתעצמת. רצה רבין פותח את הספר תוך תיאור היריות ש"פעלו את פעולתן המיסטית המחושבת" לפי "תכנון גואל".¹⁹ טכניקה מתוחכמת יותר במגמת ההכללות היא השימוש במונחים כמותיים מעורפלים כדי ליצור רושם כללי של תופעה גורפת ללא התחייבות ברורה להיקפיה. רכלבסקי לדוגמה טוען ש"חוגים ציוניים דתיים רבים" שינו את תפילה לשלום המדינה עוד לפני הסכם אוסלו. כמו כן "היו לא מעטים" שהוסיפו תפילת קללה לממשלה. הכרזת המרד על ידי גדולי הציונות הדתית "הופעלה על ידי חלק ניכר מהציבור".²⁰ לקורא שאינו בקי לא נותרה ברירה אלא להניח שמדובר ברוב הציונים הדתיים, שהרי זו המשמעות המתבקשת של המונחים "רבים", "לא מעטים" ו"חלק ניכר".

M. Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount – A Case Study", *HUCA* 74 (2003), pp. 279–323. 18

ס' רכלבסקי, חמורו של משיח, תל אביב 1998. 19

שם, עמ' 8. 20

רכלבסקי הוא דוגמה נדירה לכותב המתעקש להבהיר לקוראיו הבקיאים רק מעט בנושא, שאיננו מבין הרבה בתחומים שעליהם הוא כותב. לטענתו, מבין התשובות שניתנו במחנה הדתי לאתגר הציונות, חסרת תשובה הנשענת על הרמב"ם שהמשיח כבר הגיע ושמדוד בן-גוריון. בהתייחסו לסייג של הרמב"ם שמדובר ביהודי הצדיק שבדור, טוען רכלבסקי כי ייתכן שבן-גוריון הוא צדיק נסתר. בשלב זה, כשהקורא לא יודע אם מדובר בטיעון רציני או בבדיחה, ממשיך המחבר וטוען שבעבר פעלה קבוצה דתית שהחזיקה בגישה זו ונציגה בכנסת אף ראה בבן-גוריון "בחזקת משיח". מדובר בלא פחות ולא יותר מאשר במפלגת פועלי אגודת ישראל.²¹

מגמה דומה, גם אם ביטוייה אינם כה קיצוניים, ניכרת גם בספרות המחקר. אבנר הורוביץ טוען כי "הפוטנציאל הסמוי של אלימות פוליטית בנוי פנימה לתוך תורת הראי"ה קוק בפרשנות של ממשיכי דרכו [...] עיקר הקושי של הציונות הדתית כרוך בהעדרם של מנגנונים לויסות מתח אוטופי בתורת הרב קוק". הנטייה להכללה ניכרת בטענתו כי "החברה הציונית-דתית, רובה ככולה, מצאה עצמה כרוכה בתהליך של מהפכה חברתית הנשענת על גישה דתית משיחית".²² אמנון רובינשטיין מתאר את הקבוצות המתונות בציונות הדתית כ"קטנות ואמיצות", ובהתייחסו למגמה המשיחית הרדיקלית הוא מציין כי "אין ספק מיהו המנהיג והמוליך במחנה הדתי, ואיזו מגמה ניצחה לאחר מלחמת ששת הימים".²³ הכללות אלה, הקושרות בין הקבוצה המיליטנטית לבין המחנה כולו, ניכרו גם בהתייחסויות מוקדמות יותר.²⁴

21 שם, עמ' 30–31.

22 א' הורוביץ, "הציונות הדתית – מרדיקליזם ציוני לקנאות לאומית", ד' אריאלי-הורוביץ (עורכת), דת ומדינה בישראל, ירושלים 1996, עמ' 41, 51.

23 א' רובינשטיין, מהרצל עד רבין והלאה: מאה שנות ציונות, ירושלים ותל אביב 1997, עמ' 151.

24 K. Avruch, "Gush Emunim: 'The iceberg model' reconsidered", *Middle East Review*, 21 (1) (1998), pp. 27–33; I. Lustick, "Israel's dangerous fundamentalists", *Foreign Policy* 68 (1987), pp. 118–139.

אם כך קורה בשיח העיוני האמור להיות מבוסס ורציני, אין להתפלא על תפקודם של אמצעי התקשורת. לדו"ח של ארגון קשב, ארגון שאינו חשוד באהדה למתנחלים, נבחרה הכותרת "מנותקים", תיאור חריף כשמדובר באמצעי תקשורת שתפקידם להיות מחוברים למציאות.²⁵ במבוא נאמר שהביקורת כלפי התקשורת מצד הימין הפוליטי אכן הייתה מוצדקת בחלקה כיוון שהם "שידורו מסרים מבהילים ובלתי מבוססים על סכנה למלחמת אחים [...] תסריטי האימה האלה, שלא התממשו בסופו של דבר, כבשו את הכותרות. הם סיפרו על מאבק מזוין, על דריכות שיא במערכת הביטחון, ועל אפשרות למלחמת אזרחים של ממש".²⁶ הסיקור, בסיכום הדברים, "העצים את תדמית המתנחלים כקבוצה אלימה ומסוכנת".²⁷ להלן נדון בביטוייה של מגמת ההכללות בתחום המוגדר של הציונות הדתית והשירות הצבאי.

הציונות הדתית והשירות הצבאי בשיח הציבורי

על רקע התבססותה של התפיסה המעוותת ביחס לציונות הדתית בכללותה, מובן היטב מדוע משקלם ההולך וגובר של צעירים ציונים דתיים ביחידות הלוחמות בכל שדרות הפיקוד עורר לא רק את תשומת הלב הציבורית, אלא אף חששות כבדים שהפכו בעצמם לחלק מתפיסת הקבוצה המדוברת. החיבור בין קבוצה חברתית גדולה המתאפיינת בקיצוניות דתית ופוליטית ובין כוח צבאי פוטנציאלי אכן מעורר באופן טבעי חששות כבדים.

עליזה לביא הצביעה לאחרונה על תופעת הסימון הקבוצתי של הציונות הדתית בהקשר המוגדר של השירות הצבאי באמצעי התקשורת. באמצעות מספר מאמרים מייצגים הדגימה לביא את יישומה של תיאורית המסגור ביחס לשירות הצבאי של הדתיים. לטענתה, דוגמה

25 ש' אירם, מ' הראל, ע' ולודבסקי, כ' לקר, ש' צמרת, מנותקים – כך סיקרו אמצעי התקשורת בישראל את ההתנתקות, קשב – מרכז להגנת הדמוקרטיה בישראל, ינואר 2006.

http://www.keshev.org.il/FileUpload/Keshev_Report_January_06.pdf.

26 שם, עמ' 5–6.

27 שם, עמ' 49.

בולטת לכך היא כתבתו של אלכס פישמן, הפרשן הצבאי של העיתון ידיעות אחרונות, על הגידול הניכר בחלקו של הציבור הדתי-לאומי בשדרת הפיקוד בצה"ל. לטענתה, "במסווה של כתבה עיתונאית, האמורה להביא דיווח עובדתי אובייקטיבי, פרסם 'העיתון של המדינה' שני עמודים עמוסי השמצות, השתלחויות והסתה כנגד טובי בניה של ישראל: חיילי היחידות הקרביות. אלא שהעובדה שהם מסכנים מדי יום את חייהם, אינה שקולה כנגד 'פשעם' הגדול: הכיפות הסרוגות שעל ראשיהם. בעמודו הראשון של מוסף החג נכתב כך: 'הרבי אמר צריך להתגייס. האם תהיה לצה"ל בעיה לפנות מחר מאחזים'. מעבר ללגלוג שיש כאן – כאילו החיילים הדתיים הם מריונטות של 'הרבי' – זוהי קביעה שאפילו אינה מסתרת מאחורי סימן שאלה רטורי. כך גם בכותרת המשנה לכתבה עצמה: לאחר תיאור מספרי של חלקו של הציבור הדתי-לאומי ביחידות העילית של צה"ל – תיאור שנראה כאילו בא לעורר פחדים – נאמר: 'וזה מעורר שאלות'²⁸."

ענה נראה כיצד מגמה זו לא נשארת ברמת השיח התקשורתי אלא משתקפת גם בכתיבת רומן ובשיח הציבורי הנתפס כרציני יותר, ספרות העיון והמחקר. בהקשר זה נתייחס לשלושה סוגי ספרים: רומן המבוסס על דמיונו של המחבר אך הקשריו המעשיים אינם משתמעים לשתי פנים; ספר עיון פובליציסטי בעל אופי מחקרי; ולבסוף, ספר מחקרי-אקדמי מובהק.

באתר הוצאת מטר מסתיימת הצגת ספרו של צביקה עמית קוד כחול, שכותרת המשנה שלו היא "רומן מתח פוליטי" במשפט: "בסיומו של הספר, לא יהיה מי שלא ישאל את עצמו, האם זה באמת יכול לקרות?". מדובר בעלילה שבה המחבר מעמת "חילונים עם דתיים, דמוקרטיה עם משיחיות" ומעוררת את השאלות ההופכות לכמעט רטוריות: "האם תיתכן הפיכה בישראל? האם תחדל ישראל להיות הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון?" הדמות האחראית על מתן תשובה חיובית וכמובן מפחידה לשאלות אלה היא של גבי ברוש, מבכירי

28 ע' לביא, "סימון קבוצתי – דתיים, צבא, תקשורת", הרצאה בכנס עמדר"ת 3: עולם התקשורת – אתגרים ויעדים, מכללת אורות ישראל, אלקנה, מאי 2009. בהרצאה הדגימה לביא את המגמה משני מאמרים: א' פישמן, "אחרי בעזרת השם", ידיעות אחרונות, המוסף לחג, 20.10.08; מאמר מערכת, "כפייה דתית בצה"ל", הארץ, 29.3.09.

יש"ע, המחולל מערבולת של קנוניות באמצעות ארגון וגיוס אנשי ימין קיצוני לצד שותפים בכירים ממערכות השלטון והצבא. על ביצוע התכנית מופקד אבירם, אלוף משנה חובש כיפה, שמבצע אותה למרות הרהורי חרטה מאוחרים מדי של גבי ברוש. התרחיש המפחיד שבו קם בישראל שלטון דתי צבאי מתואר כ"חזות מצמררת, אך ריאליסטית".²⁹ "אתה חושב שהפיכה צבאית היא אפשרית?" נשאל המחבר. לא רק שתשובתו הייתה חיובית אלא אף זכתה לגיבוי מאלופים במילואים: "האלופים רוטשילד ויתום סבורים שכן. האלוף אילן שחור אמר לי שטכנית התוכנית שכתבתי היא ביצועית". לכך הוסיף את השאלה הרטורית האופיינית מאוד לשיח אודות הציונות הדתית והשירות הצבאי: "אני חושש ממצב שבו יהיה רוב לחובשי כיפות במטכ"ל. למי הם יצייתו? לרבנים או למפקדיהם?"³⁰

מכלול האירועים סביב פרסומו של הספר עשוי ללמד אותנו על תהליכי ההתפתחות האפשריים של שיח ציבורי והשפעתם. ספרים רבים היוצאים לאור בישראל לא זוכים לפרסום תקשורתי רחב ואף מתקשים להגיע לתודעת הציבור. בהקשרים חברתיים ופוליטיים מסוימים ובשילוב יחסי ציבור מכוונים ושלא מכוונים הופך הספר למשהו שרבים שמעו עליו. הספר יצא לאור חודשים ספורים לפני ביצוע תכנית ההתנתקות. במסגרת יחסי הציבור לספר התקיים דיון סביב הספר בהשתתפות אלופים במילואים שמעמדם המקצועי נתן מעין גיבוי של אמינות לתרחיש הדמיוני המתואר בספר. גם האלוף יתום חזר על המנטרה: "יש חיילים רבים שהוראת רב חזקה יותר עבורם מפקודת מפקד".³¹ מכאן התגלגלה הסערה הציבורית והשיח הציבורי הערני סביב הספר שכלל תביעות להורדת הספרים מהמדפים

29 צ' עמית, קוד כחול – רומן מתח פוליטי, תל אביב 2005.

<http://www.matarbooks.co.il/index.php?book=0139&nav=1>.

30 י' גורביץ, "הספר שהמפד"ל רוצה לצנזר", אתר נענע 10, 20.5.2005.

<http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=185880>.

31 א' מרסיאנו, "דני יתום: תיתכן הפיכה צבאית בישראל", אתר YNET, 9.4.2005.

www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3070159,00.html.

בטענה של הוצאת דיבה והסתה. בין כך ובין כך חזרו ונשנו הסטריאוטיפים השליליים המוכרים אודות הציונות הדתית.

הספר אדוני הארץ של עקיבא אלדר ועדית זרטל,³² מעלה אותנו מהסוגה של רומן מתח לסוגה הנחשבת לרצינית הרבה יותר של ספרות עיון הנושאת אופי מחקרי. קריאתו של הספר מבהירה שאין צורך במאמץ רב לזהות לאורך כל עמודיו את מגמות ההכללה ואנו נסתפק בהדגמת יחסם של המחברים לסוגיית השירות הצבאי בציונות הדתית. התשתית לדיון בנושא היא מחקר של איאן לוסטיק שערך השוואה בין הסכסוך באלג'יריה ובין הסכסוכים באירלנד ובשטחי הגדה ורצועת עזה. הם מתארים בפירוט רב את ניסיון ההפיכה של הקצינים האקטיביסטים ואת מטרתם להפיל את שלטון דה-גול ולהחליף את המשטר בצרפת. עוד בטרם נמשיך בטיעוניהם יש לשים לב לטכניקה נוספת של מסגור: עריכת השוואה לתופעות דומות בעבר שתוצאותיהן ידועות. עוד בטרם נאמרות המסקנות במפורש עשויים הקוראים להבין מרוח הדברים שמה שאירע באלג'יר ובצרפת עלול בהחלט לקרות גם בישראל.

במסגרת דיונם בגישתו של לוסטיק הם מציינים את הערכותיו ש"ממשלה ישראלית שתחליט לסגת מהשטחים אינה צפויה להיתקל במידה דומה של אי-ציות וסרבנות" כיוון שבצה"ל "לא קיימות יחידות בעלות גוון פוליטי אחיד". המחברים מתעמתים עם הערכותיו בטענה ש"הצבא שלוסטיק הכיר וכתב עליו נעלם והולך. הוא לא הביא בחשבון את השינוי שחל בהרכב הקצונה בצה"ל בשנות ה-90". מכאן ואילך הם מתבססים על ניתוחו של יגיל לוי ומתארים את הגידול במשקלם של הציונים הדתיים ביחידות הלוחמות ובקרב קציני צה"ל.³³ מכאן עולה שעל רקע הרכבו החדש של הצבא יש לחזור להשוואה עם אלג'יריה, היינו לתסריט שבמרכזו ניסיונות להפיכה צבאית וניסיונות לרצח פוליטי של מנהיגים.

32 ע' אלדר וע' זרטל, אדוני הארץ, אור יהודה תשס"ה.

33 שם, עמ' 422-423.

כאן מתבררת טכניקה נוספת של מסגור: בחירה סלקטיבית של מקורות לצורך חיזוק הטענה המסומנת מראש. כפי שציינו לעיל, המחברים מתבססים על מחקרו של יגיל לוי. כפי שנראה בהמשך, יגיל לוי מסייג במקצת את מגמת ההכללות ובמסגרת הדיון שהוא עורך הוא מציג גם את קיומן של מגמות התמתנות בציונות הדתית. אלדר וזרטל שקראו זאת ללא ספק החליטו להסתפק רק באותו חלק של הדיון העולה בקנה אחד עם התזה שלהם שעשויה מקשה אחת: קיצוניות דתית ופוליטית שעלולה להישען בנסיבות מסוימות על קיומו של כוח צבאי.

הספר יצא לאור זמן קצר לפני ביצוע ההתנתקות ועמודי הסיום נראים כספר לימוד לכל תורת ההכללות. ציינו במהלך הדיון את הנטייה להחיל תכונות של קבוצה מוגדרת על קבוצה רחבה בהרבה. במקרה של אלדר וזרטל הם יוצאים במפורש נגד הניסיון האפשרי לערוך הבחנות בין קבוצות שונות בקרב המתנחלים: "שדי ההסתה, המזכירים את הימים שקדמו לרצח רבין [...] חזרו לרקד במרחב הפוליטי הישראלי [...] וקריאות לסרבנות, של מנהיגים ורבנים, שטטשו את הקווים בין מרכז לפריפריה, בין מתונים לשוליים מטורפים וגרפו את חברת המתנחלים כולה".³⁴ הבורגני מאפרת אינו שונה מנער הגבעות; מתוני אלקנה כמוהם כתושבי איתמר, יצהר או כפר תפוח, ועפרה זהה לחברון. כיוון שבמובנים לא מעטים המתנחלים לגוניהם הם השתקפות של החברה הציונית הדתית, אין לנו אלא להמשיך ולהרחיב בדמיוננו את ההכללה.

חיבוריו של יגיל לוי הם מחקריים-אקדמיים מובהקים.³⁵ במחקרו ניכרת הנטייה הידועה של חוקרים להיות זהירים יותר בניסוחיהם ובמקומות מסוימים לסייג את דבריהם מתוך מודעות לבעייתיות הרבה שיש בכל הכללה גורפת. למרות זאת, פעם אחר פעם ניכרים הניסוחים המכלילים החוזרים בלשון אקדמית על הסטריאוטיפים הנפוצים שהוצגו לעיל. בהתייחסו לתפקיד הכפול שממלא השירות הצבאי עבור הציונות הדתית הוא מציין את "שיפור מעמדה החברתי של הקבוצה אשר נדחקה לשולי האליטות המערביות החילוניות" ואת "השותפות במעשה הלוכש מעטה דתי-משיחי, בדמות חובת השחרור של שטחי ארץ

34 שם, עמ' 563–564.

35 י' לוי, צבא אחר לישראל, תל אביב 2003; י' לוי, מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים 2007.

ישראל וההגנה על שטחים שכבר שוחררו.³⁶ מניסוח הדברים עולה כל הזמן תמונה קבוצתית מכלילה דוגמת זו המייחסת למתגייסים הציונים הדתיים את תפיסת התפקיד הדתי-משיחי. תוצאות התהליך הן ש"חלק מלובשי המדים טיפחו נאמנות למקור המתחרה במדינה, הוא הציווי הדתי וייצוגו הגשמי באמצעות הרבנים [...] תחרות זו צפויה להתחדד במצב שהמדינה תיתפש כמי שפועלת בניגוד לציווי הדתי ותורה לסגת משטחים [...] ולפרק את ההתנחלויות".³⁷ לאורכו של הדיון אין שום התייחסות לעובדה שהציונות הדתית מגוונת מאוד לא רק בהתייחס לתכונת המשיחיות המיוחסת לכולם, אלא גם בכל הקשור לזיקה ולקשר עם הרבנים, וניכרים בה הבדלים בעלי משמעות רבה לדיון אודות הפוטנציאל הקיים בציונות הדתית. הכללה בוטה במיוחד ניכרת בסיכומו של הדיון בציונות הדתית: "משנות ה-70 מתחמש הסקטור הדתי-לאומי בחסות המדינה, במסגרת הצבא ומחוצה לו".³⁸ קשה להשתחרר מהרושם שמותיר משפט כזה. ראשית, מדובר בסקטור אחיד במידה רבה; שנית, וחשוב יותר, הניסוח מותיר רושם של התחמשות מודעת ומאורגנת בשמו של אותו סקטור.

פרדוקסאלית, דווקא המחויבות האקדמית-מחקרית שלא להתעלם מנתונים הרלוונטיים לסוגיה, מלמדת אותנו על טכניקה נוספת של מסגור. יגיל לוי מסיים את הדיון בציונות הדתית תוך התייחסות לקיומן של מגמות מתונות. בדיונו הוא מתבסס על ספרו של יאיר שלג שהציג את המגוון הציוני הדתי ואת תהליכי ההפנמה של דפוסי חשיבה והתנהגות מערביים-ליברליים בקרב ציונים דתיים.³⁹ עוד מודה לוי שמגמה זו של התמתנות מעידה על דמיון רב לחברה החילונית עשויים "להקרין על היפוך המגמה ששורטטה למעלה [...] ההתמודדות בין המגמות הסותרות תקבע, במידה רבה, את אופי התמהיל".⁴⁰ ייאמר מיד שאכן כך היה ראוי

36 לוי, צבא אחר לישראל (שם), עמ' 337.

37 שם, עמ' 341.

38 שם, עמ' 343-344.

39 שלג, הדתיים החדשים (לעיל הערה 14).

40 לוי, צבא אחר לישראל (לעיל הערה 35), עמ' 344-345.

לערוך דיון, בין אם מדובר בדיון מחקרי-אקדמי בין אם מדובר בדיון ציבורי. טכניקת המסגור, גם אם איננה נעשית במודע ובכוונת מכוון, משתקפת באיזון ובשקלול יחסי בין הדברים. דיון הנמשך לאורך עשרה עמודים מחולק כך שתשעה עמודים מוקדשים לתזת ההתחמשות המאורגנת והבעייתית בעלת הפוטנציאל המסוכן המתפתחת בציונות הדתית, לעומת עמוד אחד בלבד המוקדש לתיאור המגמות המתונות. אם כבר מקבל לוי את התזה של יאיר שלג, מדוע לא לתאר אותה בשלמותה ולהזכיר שבמרכז עומד הטיעון שהרוב בציונות הדתית הוא רוב בורגני דומם שתכונותיו רחוקות מאוד מכל מגמות ההכללה שתוארו לעיל?

המציאות המגוונת של הציונות הדתית

בהנגדה גמורה למגמת ההכללות הממסגרת את הציונות הדתית במושגים של קיצוניות דתית ופוליטית, פונדמנטליזם, משיחיות, אי ציות לחוק ואלומות פוטנציאלית, הציונות הדתית מגוונת מאוד. בתיאורה של הציונות הדתית כמגוונת אין הכוונה רק לקיומם של ניואנסים שונים הנדחקים מפניהם של מכנים משותפים חזקים וכוללניים. הכוונה היא להתפתחותן של תרבויות-משנה ציוניות דתיות השונות זו מזו בתפיסות ובהשקפות היסוד שלהן, בדפוסי ההתנהגות הדתית והפוליטית, ביחסם לרבנים וכיוצא באלו שאלות יסוד בעלות משמעות רבה. את חיבורו של יאיר שלג על החברה הדתית⁴¹ ניתן לראות כנקודת מפנה ואף כמחקר חלוצי בתחום המוגדר של מבנה החברה הציונית הדתית. אמנם בשיח הפנימי בציונות הדתית אפשר היה למצוא התייחסויות שונות ומפוזרות לפיצול ההולך ומתהווה בעיקר מאז שנות השמונים, אולם הדברים לא הגיעו לכדי תיאור וניתוח מסודרים ושיטתיים בהיקף כזה. לענייננו חשובה העובדה שמדובר בספר שיצא לאור בשנת 2000, כך שכל הנוטלים חלק בדיון אודות החברה הציונית הדתית לאחר מכן, גם אם הם מתנגדים לטיעוניו, אמורים לכל הפחות להתמודד אתם.

בהתייחסו לדמות הסטריאוטיפית של האליטה התורנית של ישיבת מרכז הרב המזוהה עם גוש אמונים טען שלג כי "גם בשיא השפעתו, במחצית השנייה של שנות השבעים ובמשך

41 שלג, הדתיים החדשים (לעיל הערה 14).

רוב שנות השמונים, לא אפיין המודל הזה את כלל החברה הדתית-לאומית.⁴² לעומת זאת כבר בשנות התשעים ניכרה קשת של תופעות נרחבות שאת כולן "יכולה לאפיין ההגדרה של היפתחות, ברמות שונות, לתרבות הכללית".⁴³ בין תופעות אלו מרחיב שלג אודות דפוסי הבילוי החילוניים; הגידול המהיר בעיסוק באמנויות השונות ובעיקר אמנויות המסך;⁴⁴ התפתחותו של הפמיניזם הדתי; הלגיטימציה לגישה מדעית כלפי התורה; התפתחות תופעת "הרבנים החדשים" המגולמת בארגון רבני צהר וכמובן השינוי בדפוסי השירות הצבאי העומדים במוקד דיוננו. את הבריחה מהסקטוריאליזם, כולל בתחום הפוליטי, מתאר שלג בכותרת "דתי בביתך – ישראלי בצאתך".⁴⁵

מאז פרסום ספרו של שלג התפרסמו מגוון מאמרים ומחקרים שהוכיחו וביססו מזוויות ראייה שונות את הטענות בדבר הגיוון הקיים בציונות הדתית.⁴⁶ לרוב מדובר בהבחנה בין מספר קבוצות כשבקצה הרצף ממוקמת הקבוצה המתוארת כחרדית-לאומית או לחלופין כתורנית-לאומית. הדמות הסטריאוטיפית השלילית העומדת במרכז השיח הציבורי מתייחסת למעשה לחלקים מסוימים בקרב קבוצה זו. בקצה הנגדי של הרצף ממוקמת קבוצה המתוארת

42 שם, עמ' 27.

43 שם, עמ' 56.

44 ראו גם י"ש רקנטי, "הציונות הדתית ואמנויות המסך – בית ספר 'מעלה', תלמידי וסרטיהם כמקרה מבחן", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תש"ע.

45 שלג, הדתיים החדשים (לעיל הערה 14), עמ' 75 ואילך.

46 י' שרלו, "האליטות הדתיות הלאומיות החדשות", א' בן-רפאל וי' שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 334–354; א' שפירא, "הציונות הדתית במתח שבין המודרנה לחרדיות", טרם פורסם. שפירא נוהג להפיץ את מאמרו, המתמקד בתיאור וניתוח מפורט של הגיוון הציוני הדתי בתחום הערכי, בכנסים ציבוריים ואקדמיים; א' כהן, "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", אקדמות ט"ו (תשס"ה), עמ' 9–30; א' כהן, "הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה לנוכח אתגרי הפילוג הדתי, העדתי והפוליטי", א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2003, ירושלים 2004, עמ' 277–310.

כדתית ליברלית או כאורתודוקסיה מודרנית שדפוסיה לא רק שונים אלא אף מנוגדים לחלוטין לדמות הסטריאוטיפית המככבת בשיח הציבורי. במרכז הרצף, המהווה את הרוב, ממוקמת קבוצת הדתיים הלאומיים או הציונים הדתיים המתאפיינת בשילוב דפוסים משני הקצוות. אין ולו מחקר אחד בתחום הטוען שהקבוצה החרדית-לאומית לגווניה מהווה רוב בציונות הדתית. גם אם קיימים חילוקי דעות בסוגיה, הם מתמקדים בשאלה האם מדובר במיעוט משמעותי המתקרב למשקל של כ-40% או במיעוט שמשקלו קרוב יותר לרבע מהציונים הדתיים. חשוב להדגיש שהקבוצה המנוגדת שהמכנה המשותף שלה הוא המתנינות והפתיחות מוערכת אף היא כמיעוט גדול, פעמים שאף גדול ממשקלה של הקבוצה המתאפיינת לכאורה בקיצוניות.

לאחרונה נוסף נדבך חשוב נוסף להבנת המורכבות הרבה של הציונות הדתית במחקרו של חנן מוזס.⁴⁷ ייחודיותו של מחקר זה הוא בכך שהוא נשען על סקר שכלל מגוון רחב מאוד של שאלות בתחומים מגוונים: עמדות פוליטיות, השקפות דתיות, תפיסת סמכותם של הרבנים, היחס למדינה, לערכים המודרניים המערביים, לחברה החילונית וכיוצא באלה תחומים, המאפשרים לקבל תמונה עשירה מאוד של המגוון הציוני הדתי. להלן יוצגו מספר דוגמאות.

לנחקרים הוצגו שישה ערכים: שוויון זכויות לכול, חירויות הפרט, סובלנות ופלורליזם, חופש הביטוי והיצירה, השכלה רציונליזם ומחקר, מימוש עצמי, והם נשאלו כך: "לפניך ערכים הנחשבים כערכיה המרכזיים של התרבות המערבית החילונית בימינו, ציין באיזו מידה לדעתך, מן הראוי להפנים ערכים אלו לתוך העולם הדתי?" בסולם של חמש דרגות, התשובות האפשריות נעו בין (1) "במידה רבה מאוד" ל- (5) "כלל לא". לאחר שקלול ההתייחסויות לכל הערכים נמצא שקו האמצע הציוני הדתי המשקלל את כלל הנחקרים והקבוצות עומד על 2.28, היינו על נטייה ברורה לכיוון ההסכמה עם האמירה שראוי להפנים ערכים ליברליים מערביים. אפילו הקבוצה התורנית לאומית, שהיא הקיצונית על פני הרצף, הגיעה לממוצע של 2.97, היינו על קו האמצע שבין הסכמה להתנגדות. שקלול רחב יותר של

47 ח' מוזס, "מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ט.

מכלול המדרים על פני הרצף ליברליזם-שמרנות (יחס לפמיניזם, יחס למיעוטים, יחס לערכי תרבות המערב, יחס לסמכות הרבנית, יחס לחד מיניים) מצביע על כך שקו האמצע הציוני הדתי עומד על 2.92, קרוב לקו האמצע. בעוד שהשמרנות של הקבוצה התורנית הלאומית משתקפת בציון 3.88, הבורגנות הדתית שהיא קבוצת הרוב הדומם קרובה לקו האמצע עם ציון 2.84 המעיד על נטייה קלה לכיוון הליברלי. כך לא נראית קבוצה חברתית פונדמנטליסטית עם נטיות להקצנה דתית ופוליטית.

בהתייחס למקורות הזיקה למדינה מתברר שגם הנטייה לייחס לציונות הדתית תפיסות משיחיות רחוקה מהמציאות. רוב הציונים הדתיים אכן קושרים את יחסם למדינה בהשקפתם הדתית הכללית, אך נמנעים מלקשור אותה לתהליך הגאולה עצמו. מיעוט ציוני דתי אף מתאר את זיקתו למדינה כנשענת על השקפתו הציונית, תיאור שהועדף על פני שתי האפשרויות הדתיות יותר. עוד עולה מהממצאים שרוב הציונים הדתיים לא נוטים לראות את סמכות הרבנים כמתייחסת לתחומים שאינם הלכתיים מובהקים, נתון חשוב לאור השאלה החוזרת ונשנית בשיח שנותח לעיל, אודות האפשרות שחיילים יישמעו להנחיות רבניהם המנוגדות לפקודות הצבא. יחד עם זאת נראה שעל רקע ביצוע תכנית ההתנתקות גוברת הלגיטימציה לסירוב פקודה. 51% מהבורגנות הדתית מסכימים מאוד או מסכימים לדפוס של סירוב פקודה במקרה של פינוי ישובים. לעומת זאת, ההתנגדות בכוח, שמככת כפוטנציאל ממשי ומסוכן בשיח הציבורי, זוכה להתנגדות ברורה וחד משמעית בקרב רוב הציונים הדתיים כשבקבוצה התורנית הלאומית, המהווה בעצמה מיעוט, תומכים בה מעט יותר מ-50%.⁴⁸

ממכלול הנתונים של המחקרים השונים מצביע בכירור כי תמונת המציאות של הציונות הדתית מגוונת לאין שיעור מהסטריאוטיפים השליליים הנפוצים בשיח אודותיה.

במקום סיכום ומסקנות: על חמישה בתי ספר מתוך עשרה

בשלהי שנת תשס"ט התפרסם דו"ח מעורר הדים, שבמרכזו דירוג עשרה בתי הספר התיכוניים המובילים בארץ בנוגע לשיעורי ההתגייסות ליחידות לוחמות של בוגריהם. חמישה מתוך העשרה הם מוסדות דתיים ללא כל פרופורציה למשקלם היחסי באוכלוסייה. הדו"ח מהווה הוכחה נוספת לעובדה היחידה המוסכמת, שציונים דתיים אכן מתגייסים לשירות משמעותי הרבה מעבר למשקלם היחסי באוכלוסייה. בחינת ההרכב הפנימי של אותם בתי ספר דתיים משקפת את הטיעון המרכזי של מאמר זה אודות ההכללות הגורפות והמוטעות ביחס לציונות הדתית וזיקתה לשירות הצבאי.

במקום הראשון ברשימה מופיע התיכון הדתי בשדה אליהו ובמקום השני הישיבה התיכונית בחיספין שברמת הגולן. במקום הרביעי הישיבה התיכונית באפרת ובמקום השמיני התיכון בקבוצת יבנה. את הרשימה סוגרת ישיבת אור עציון.

אם השיח המכליל והמוטעה אודות הציונות הדתית היה נכון ולו במקצת, היינו אמורים לראות באותה רשימה כן או בעיקר ישיבות תיכוניות. יתר על כן, היינו מצפים לראות במיוחד ישיבות תיכוניות המזוהות באופן מובהק עם המגמה החרדית-לאומית בגרסתיה הקיצונית. הרי על פי השיח שתואר במאמר, מה שלכאורה מניע את ההתגייסות לכאורה הם מניעים דתיים משיחיים המעוצבים על פי הנחיותיהם של רבנים בעלי נטייה פונדמנטליסטית, שבמרכזו האידיאולוגיה שלהם עומד רעיון שלמות הארץ, ואחת ממטרותיהם העיקריות היא השתלטות על הצבא במטרה להגיע לדומיננטיות במסגרתו. כל אלה אכן מתאימים במידה רבה לגישה החרדית הלאומית בגרסתיה הקיצונית.

מה אם כן עושים ברשימה מוסדות חינוך הממוקמים בשני קיבוצים דתיים? הקיבוץ הדתי היה בעבר ונחשב עד היום הסמן של מתינות בתחום הדתי. פונדמנטליזם וקיצוניות דתית רחוקים מאוד מעולמו של הקיבוץ הדתי לדורותיו, כולל הקיבוץ הדתי כיום. רבים מהמשתייכים אליו מזוהים לרוב עם מאבק בהקצנה הדתית ובמגמות החרדיות הלאומיות בחינוך הדתי ובחברה הציונית הדתית. בקרב חברי הקיבוץ הדתי ניתן למצוא הוגים המחייבים לכתחילה את המודרנה וערכיה, תומכים בפמיניזם הדתי וכיוצא באלו עמדות והשקפות, שמיקומם ברצף האידיאולוגי מוכר וידוע. במונחים שהוצגו לעיל, הקיבוץ הדתי מזוהה עם האגף הדתי הליברלי יותר ועם האורתודוקסיה המודרנית. התגייסותם של בוגרי החינוך בקיבוצים הדתיים, כפי שהיא משתקפת במיקומם הגבוה של בתי הספר בשדה אליהו וביבנה, אינה מתיישבת עם המניעים הדתיים המשיחיים, בוודאי אלו הקיצוניים, המיוחסים

בהכללה לציונים הדתיים בשיח הציבורי אודותיהם. נראה שיש לחפש הסברים אחרים לגידול בשיעור המתגייסים הדתיים ליחידות קרביות ולתפקידי פיקוד במחוזות רחוקים מאוד מאלה הניכרים בשיח הסטריאוטיפי המכליל.

מניתוח השיח הציבורי עולה שקבוצה המהווה מיעוט בציונות הדתית הפכה בשיח הציבורי למשקפת את הציונות הדתית בכללותה. יתר על כן, בהתייחס לתכונות המוגדרות יותר הנוגעות למשיחיות קיצונית, לפוטנציאל הסרבנות ולשימוש האפשרי בכוח, הרי הן רחוקות מלאפיין גם את אותה קבוצת מיעוט המתוארת לרוב כחרדית-לאומית או כתורנית-לאומית. מדויק יותר לתאר תכונות אלו כמאפיינות קבוצת מיעוט רדיקלית במיוחד המהווה רק חלק מקבוצת המיעוט הרחבה יותר של החרדים הלאומיים. הכללה מוטעית זו לא מלמדת על הציונות הדתית ברובה המכריע אלא על המכלילים.

במבט ראשון היה מקום לחשוב שמבחן ביצוע תכנית ההתנתקות שינה מן היסוד את השיח אודות הציונות הדתית בכלל ואודות יחסה לשירות הצבאי במיוחד. יגיל לוי מציין כי "בפועל, מרבית ראשי הישיבות התנגדו לסרבנות או נמנעו מלהתבטא [...] במבחן הסופי, לא רק שפעולת הפינוי ארכה שבוע בלבד [...] ולא רק שלא לוותה באלימות ניכרת, אלא גם היקף הסרבנים היה נמוך: רק כ-60 חיילים סירבו בצורה שקיבלה ביטוי פומבי וחיובה העמדה לדין".⁴⁹ אין ספק שחלק מההסברים לתוצאות סופיות אלו קשור להיערכות הצבא לקראת ביצוע ההתנתקות: יחידות עם אחוז גבוה במיוחד של דתיים הורחקו ממעגלי הביצוע הישירים של ההתנתקות וכל עוד לא היה מדובר בסרבנות הצהרתית, סביר שהייתה סרבנות אפורה שסביבה נוצרה איזו הסכמה שבשתיקה. גם אם נשקלל את מכלול ההסברים הללו אין שום דבר שישביר את הפער העצום והבלתי נתפס בין ההערכות האפוקליפטיות שנשענו על אותן הכללות גורפות ומוטעות ובין תוצאות ההתנתקות בפועל. אם רוב החיילים הדתיים אכן היו בעלי פוטנציאל כה ממשי ומסוכן לסרבנות המונית, הממצאים ביחס להיקף הסרבנות עדיין יכולים להיחשב לנמוכים מאוד בהתייחס למשקלם של הדתיים בצבא.

49 לוי, מצבא העם לצבא הפריפריה (לעיל הערה 35), ירושלים 2007, עמ' 274–275.

בהתייחסו לדילמה של המגויסים הדתיים מציין לוי מספר גורמים להתנגדות לסרבנות ולאלימות. ראשית, היה בכך משום סיכון אחדותו של הצבא; שנית, ברובד העמוק יותר, סרבנות ואלימות נתפסו כמסכנים את הישגי הקבוצה ועלולים "להעמיד בסימן שאלה את יכולתה של הקבוצה להמשיך ולהעמיק את אחיזתה בצבא ולהגיע בו לבכורה ברוח השאיפות של מנהיגיה".⁵⁰ גם על רקע מבחן ההתנתקות שתוצאותיו חד משמעיות ועומדות בניגוד לעולם הדימויים ששלט בשיח הציבורי, חוזר לוי על התזה בדבר קיומה של מטרה מודעת ומאורגנת של העמקת האחיזה הציונית הדתית בצבא, מעין ניסוח מתון יותר של מונחי ההשתלטות הנפוצים ביחס לתופעה. גם אם מגמה זו אכן קיימת ולא ניתן לשלול אותה, עדיין חסר דיון משמעותי בשאלה על כמה מבין הציונים הדתיים ניתן להחיל אותה? כמה מהחיילים הדתיים מגיעים בכלל מקבוצות המאופיינות בהנהגה רבנית בעלת סמכות ויכולת השפעה?

תוצאותיה של ההתנתקות היו אמורות להוביל את משתתפי השיח אודות הציונות הדתית לבחינה רצינית של עמדותיהם לנוכח התוצאות שהם עצמם מתארים. כפי שכבר הראינו לעיל, עתה לא ניתן לטעון למיעוט מחקרים על הציונות הדתית שגוניה השונים נותחו מזוויות ראייה שונות. בהתבסס על אותם מחקרים ניתן היה להסביר את תוצאותיה של ההתנתקות בצורה שונה. פעמים שההסברים הפשוטים יחסית ונעדרי התחכום הניסוחי והרקע התאורטי הם הטובים ביותר.

רבים מאלה שנטען לגביהם כי הם מונעים על ידי משיחיות קיצונית אינם כה משיחיים. משיחיותם אינה מתבטאת בהרבה יותר מאשר אמירת התפילה לשלום המדינה ותיאורה של ישראל כראשית צמיחת גאולתנו. זוהי משיחיות טקסטית-סמלית החסרה היבט פוליטי מעשי. בהתייחס לאלה המתאפיינים במשיחיות בולטת יותר נשכחה העובדה שרובם מחזיקים בתפיסה של קדושת הממלכתיות שאיננה מותנית. לכן פגיעה כזו או אחרת בצה"ל איננה סבירה במידה משמעותית. היעדרו של דיון רציני אודות משקלה החשוב של תפיסת הממלכתיות, ובעיקר קדושת הממלכתיות היה מהגורמים החשובים שהביאו להכללות המוטעות גם בתחום העיוני המחקרי. גם אם הגישה הממלכתית נתקלת בביקורת גוברת

בעקבות ההתנתקות, אחיזתה בציונות הדתית עדיין חזקה. רבים מאותם שתוארו כדתיים קיצוניים או שנמצאים בתהליכי הקצנה מתגלים כאנשים רגילים הדומים יותר ויותר לשכניהם החילוניים. אם שכניהם אינם נוטים לסרבנות ולאלימות אידאולוגית אין סיבה שהם יתפסו כבעלי נטייה שכזו.

נדרשת פרספקטיבה רחבה יותר של זמן כדי לבחון אם מתחולל שינוי כלשהו בשיח אודות הציונות הדתית בכלל ואודות זיקתה לשירות הצבאי במיוחד. הסימנים רחוקים מלהיות מעודדים. כפי שהראינו לעיל, בשיח התקשורתי ניכרת המשכיות של השיח המכליל והסטריאוטיפי על הציונות הדתית והשירות הצבאי. השאלה למי יישמעו החיילים הדתיים – לרבניהם או למפקדיהם, ממשיכה להישאל כאילו ההתנתקות לא התרחשה מעולם; כאילו לא היו אלה רוב הרבנים שעמלו על הצבת גבולות ממלכתיים למאבק; כאילו לא הוכחה הממלכתיות הבלתי מותנית של רוב מניינה ובניינה של הציונות הדתית המגוונת. ממלכתיות זו, למרות הביקורת הפנימית המתגברת כלפיה, ממשיכה לשמש אבן יסוד בהשקפותיהם של רוב הציונים הדתיים לגוניהם, מה שמבטיח לפחות בטווחים הקרובים את המשך הנכונות לתרום לחברה ולמדינה במגוון תחומים, שאחד החשובים שבהם הוא השירות הצבאי.

